

Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika

APSTRAKT: U radu se detaljno opisuju podaci iz novina da bi se pokazala raznovrsna praksa seksističke upotrebe srpskog jezika. Daje se predlog za promenu situacije: kodeks neseksističke upotrebe jezika u mas-medijima, pre svega u novinama.

Ključne reči: diskurs analiza, mediji, pragmatika, planiranje jezika, seksizam.

UVOD

Polna diskriminacija u nekoj društvenoj zajednici određuje se terminom *seksizam*. Nastojanje za ukidanjem diskriminacije prema polu doprinosi otklanjanju diskriminacije uopšte u društvu, po rasi (rasizam), jeziku (lingvicizam), konfesiji (konfesizam), etničkoj (eticizam) ili nacionalnoj (nacionalizam) pripadnosti, što je zalaganje za dosledno ostvarivanje opšteljudskih prava. Oblici seksizma mogu biti verbalni ili neverbalni (slikovni, gestovni i sl.).

Oblici verbalnog seksizma zavise od strukture datog jezika¹, ali i od stepena svesti govorne zajednice da takva pojava postoji u jeziku. Zadatak stručnjaka za jezik je identifikovanje i opisivanje takvih primera, a, zatim, predlaganje pravila upotrebe kojima se isključuju oblici polne diskriminacije članova zajednice.

Jedan tip preporuka za upotrebu dat je i u našem jeziku, za *standardni jezički izraz*, onakav kakav je u masovnim medijima, obrazovanju, u javnim delatnostima i administraciji. Kod nas se, pri tom, u određivanju standardnog jezika najčešće ističe komponenta normiranosti, a manje da su predstavnici standardne forme *obrazovani građani* (M. Ivić, 1965), i budući da su takvi, u društvu imaju ugled i prestiž. Poseduju nešto što je društveno prihvatljivo, a drugima to manjka. Svaki standardni jezik, zapravo, stvara polarizaciju na one koji se jezički moćno ponašaju i one kojima ta moć nedostaje. Govorimo, dakle, o dve grupe u govornoj zajednici kod nas, od kojih je jedna moćnija od druge. Zato pod terminom standardni jezik ovde smatramo onaj normirani izraz koji je *prestižan, kojim se služi obrazovana elita*² (D. Cameron, 1992, 243; zatim F. Coulmas, 1984). Tom definicijom se naglašava društvena (i politička) dimenzija standardizacije.

Koga možemo smatrati obrazovanim građaninom u Srbiji danas, odnosno predstavnikom standardnog jezika? Ako su to oni koji imaju visoko/više obrazovanje, onda je takvih manje od 10% , ako su to oni koji imaju završenu srednju školsku spremu onda je takvih manje od polovine stanovništva, sa osnovnim obrazovanjem je tek nešto više od polovine stanovništava (53,7%). Ako je manjina oni koji su obrazovani, koji su nosioci standardnog jezika, šta je sa većinom? Oni nisu elita i za njih ovi drugi koji su manjina pišu normativna pravila koja važe za elitu, iz uverenja da “podsvesno usvojeni sistem pravila... može (se) menjati samo strpljivim vežbanjem, navikavanjem”³.

¹ Lista primera koje je za engleski jezik izradilo Udruženje britanskih sociologa kao putokaz za neseksističku upotrebu u engleskom jeziku još početkom 80-tih godina, u svetu je samo jedna od mnogih koje kodifikuju seksističku upotrebu u zavisnosti od tipa jezičke strukture.

² “Na plećima prosečnog predstavnika obrazovanog sloja našeg društva leži najveća odgovornost za borbu pod zastavom gramatike” (M. Ivić, 1965, 746, podvuka S.S.).

³ Citat je preuzet iz teksta Uredništva časopisa “Jezik danas: glasilo Matice srpske za kulturu usmene i pisane reči”, 1997/1, str. 1. U tekstu se konstatuje da: “Stasavanje radija, sve veći tiraži štampe, pojava televizije nisu poboljšali, nego pre ugrozili jezičku kulturu”... da bi se stalo na put takvim nevoljama, svojevremeno je predlagano da se osnuje savet za srpskohrvatski jezik, ili da SANU, Matica Srpska, Ministarstvo prosvete ili

Zaključak je da su oni koji se koriste standardnim jezikom manjina, ali da raspolažu važnim sredstvom društvene moći koja im obezbeđuje ugled u datoj jezičkoj zajednici. Ti moćni “pravilno koriste” jezik i ono što je seksizam u jeziku proglašavaju pravilom ili normom. Dodajmo da u našoj zemlji, u selima živi veći deo populacije nego u gradovima, što znači da će važeći standard za gradsku sredinu biti obavezan za seosku, i da je populacija žena veća od populacije muškaraca. Prema poslednjim statistikama, danas kod nas ima (kao i u mnogim zemljama sveta) više obrazovanih muškaraca nego obrazovanih žena, što znači da su pravila standardnog jezika pravljena za prestižnu (obrazovanu) populaciju muškaraca koja živi u gradovima.

Nije zanemarljivo podsetiti da su do sada, pravopisna pravila, kao i u poslednjem Pravopisu (1993), pisali muškarci. Tako je zakodirana ona jezička norma koja ne dovodi u pitanje postojanje diskriminacije u jezičkoj upotrebi prema ženama (jednako kao i prema muškarcima). Gramatičari⁴ zapravo tvrde da je u pitanju *priroda jezika*, koja odražava diskriminaciju prema polu, a ne njeni jezikoznanci koji pravila upotrebe jezika propisuju. Još manje se dovodi u pitanje postupak onih koji podučavaju pravila za jezičku upotrebu, dakle gramatičari u školama, tačnije lektori u mnogim izdavačkim kućama. Činjenica je, takođe, da normativna pravila, koja su obrazovani gramatičari sačinili za onu većinu neobrazovanih⁵, ne predviđaju “zauzdavanje” takve prirode jezika u pravcu veće tolerancije i demokratičnosti uopšte,⁶ pa i polne, u smislu da bi se nekom dugoročnom jezičkom politikom smanjio stepen diskriminatorne upotrebe pripisane “prirodi” srpskog jezika. To bi se moglo postići normiranjem upotrebe koja bi afirmisala ravnopravnost u jeziku svih različitih, uključujući i prema polu u različitim domenima društvene hijerarhije, pogotovu u onima u kojima žene sve više dobijaju značaj i moć⁷.

Više puta je u poslednjih 10 godina raspravljano među laicima i gramatičarima, u dnevnoj štampi i u naučnoj literaturi, o nekim normativnim pravilima koja se odnose na upotrebu jezika vezanu za gramatički rod i broj i za kazivanje i pisanje zanimanja i titula ženskih osoba.

neko drugi dobije ovlašćenje da s autoritetom zvaničnog organa “sredi stanje” u jeziku (str. 1) (podvukla S.S.). Nadalje se u istom tom tekstu primeruje jezičko kršenja u kojem se očituje diskriminacija prema polu, koje, verujem, Uredništvo (sve muške osobe) koje piše tekst, nije svesno. Govoreći da je časopis “Jezik danas” namenjen svima, navodi listu potencijalnih korisnika među kojima su đaci, novinari i “domaćica, koja na pijaci pita ‘Pošto lebac’ do nakindurene folk zvezde koja pred kamerama daje intervju gađajući se padežima” (str. 2). Činjenica da Uredništvo kao primer za loše jezičko ponašanje bira ženske osobe, po sebi je seksistički postupak (da ne pominjemo da takav primer nije uopšte potreban u uvodniku jednog novog časopisa). Ovim primerom Uredništvo dokazuje da nema nameru da vodi računa o jezičkoj diskriminaciji, već će se ponašati po tradicionalnom modelu koji je u podsvesti: okriviti ženu za lošu upotrebu jezika i to jednako one sakrivene u privatnost kuće (domaćice), i one izložene pogledu svih, pre svega muških (“nakindurene folk zvezde”), koje su takve, da uzgred podsetimo, baš zbog muškog lansiranja žena u folk muzici.

⁴ Pored ostalih u radovima I. Klajna, 1983; E. Fekete, 1994; 1997; M. Ivić, 1995.

⁵ Većina istraživača ne navodi podatke o korpusu (I. Klajn, 1983; E. Fekete, 1994, 1997). M. Ivić (1995, 136, f.10) kaže: “Za izvore ovde izloženih obaveštenja o ‘našem savremenom jezičkom uzusu’ uzimala sam ‘samo autentične govorne predstavnike Beograda’” (podvukla S.S.). Za nešto što predlaže da je pravilo standardnog srpskog jezika koji treba da važi za ukupnu jezičku populaciju poslužili su autentični govorni predstavnici prestonice (mada nije jasno šta u ovom slučaju znači sintagma “autentični govorni predstavnici Beograda”). Istraživači u analizi diskursa ističu da pravila upotrebe nisu uniformna za neku govornu zajednicu u celini niti za sve govornike te zajednice, te je neophodna jezička tolerancija vezana za geografske, dijalekatske i druge faktore jezičke upotrebe.

⁶ “Nemila je istina, ali – istina: ‘jezik ulice’ na pojedinim tačkama prodire i u razgovornu nit onih u čijim rukama leži sudbina pisanog teksta – školovanih”, (M. Ivić, 1965, 741).

⁷ To bi podrazumevalo i izostavljanje uvredljivih iskaza kao što su “Pederu jedan!” u spontanom razgovoru

Fekete (1994,14) daje podnaslov svoga teksta: “Da li u upotrebi imena u obliku muškog umesto ženskog roda ima i motiva muškog šovinizma?”⁸ Da bi negirao šovinizam konstatuje da: “jezička situacija svedoči da su lekseme kad znače nazive zanimanja po pravilu u obliku muškog gramatičkog roda, što ujedno znači da *gramatički oblik imenice muškog roda ne podrazumeva obavezno i obeležje muške osobe...* Čak i kada se *ima u vidu* kakva osoba muškog roda, *oblik* muškog roda imenice može biti samo u funkciji imenovanja–zanimanja” (podvuka S.S).

Ova pomalo čudna konstatacija autora zapravo nas vraća osnovnoj psiholingvističkoj diskusiji o odnosu mišljenog i izgovorenog. Da li ono što izgovorimo jeste ono što smo imali na umu da kažemo u jezičkoj formi? Da li materija odgovara ideji? Ili, drugačije, kako možemo znati da ono što je izgovoreno nije ono što je mišljeno, budući da imamo samo jezički materijal na osnovu kojeg sudimo o mišljenju. Autor želi da nam pokaže kako neko može imati u mislima (“imati u vidu”) neku žensku osobu za koju kaže “mušku” formu. Ali o tome možemo doznati jedino kroz izgovoren, ili napisan, verbalni izraz te misli, a ovaj je u muškom rodu. Ako je forma u muškom rodu, kako znamo da je u mislima (“u vidu”) autora osoba ženskog pola?⁹ Iza ovakvih jezikoslovnih objašnjenja kriju se ne gramatički nego vangramatički, tačnije ideološki aspekti, koji se proglašavaju imanentnim strukturi jezika, pa otuda zalaganje da se mora poštovati samostalan hod jezika u razvoju. Drugim rečima, gramatičari propišu pravilo koje posle izvesnog vremena daje (očekivane) rezultate u upotrebi, a onda se ti rezultati pripisuju prirodi jezika, a ne delovanju njihove jezičke politike¹⁰.

Kalodjera (1981, 49) smatra da je doslednija upotreba formi ženskog roda za zanimanja i titule žena u Zagrebu rezultat organizovane jezičke politike jezikoslovaca i da “puristi propisuju u hrvatskoj standardnoj varijanti srpskohrvatskog dijasistema dosledniju upotrebu ženskog roda, i tako, istini za volju nenamjerno, slijede pravac koji bi *ženski pokret pozdravio*. Oni time sankcionišu težnju, *vrlo živu u razgovornom jeziku* i koja vrlo lako ulazi u pisani standard, tako da imamo potvrda za imenice ženskog roda kao što su atašeica, mecenatkinja, sudkinja, itd.” (podvuka S.S). Iz ovog citata poznatog zagrebačkog lingviste jasno se vide dve stvari, prvo da planiranje jezičkog razvoja jezikoslovaca donosi određene rezultate u praksi jezika, i drugo, što je za nas ovde važnije, da postoji u razgovornom jeziku¹¹

⁸ Govori o ženama kao damama (E. Fekete, 1997, 13), da bi pokazao da šovinizma nema i da su žene, dame, ukras društva.

⁹ Ovde nećemo navoditi čitav niz primera koji potvrđuju da je i u mislima muški rod. To su svi primeri spontanah grešaka u kongruenciji između imenice i glagola u rečenici/iskazu, ili pak primeri lapsusa (slips of the tongue, H. Heikkinen & M. Valo, 1985) koje smo sakupljali u različitim razgovornim i institucionalnim situacijama.

¹⁰ Znano je, naime, da standardizacija nekog jezika nikada nije samo (nekada nije uopšte) jezičko pitanje, već je (više) političko i društveno. Pitanje pisanja velikog slova u nekim segmentima je takođe političko. Isto to važi i za pravila koja se odnose na pisanje zanimanja i titule žena. Ukoliko je propisano da se koristi muška forma i za žensku osobu, ta ženska osoba će jezički ostati nevidljiva, što odgovara patrijarhalnom shvatanju žene u društvu (a gramatičari će tvrditi da su “imali u vidu” da kažu da je reč o ženi).

¹¹ Podatak da je veća upotreba formi ženskog roda za zanimanja i titule žena od onih koje su standardizovane samo pokazuje da je to nešto što je prirodno našem jeziku. I zalaganje da jezik ulice, ili nešto što je razgovorna praksa ne uđe u normu elite, ima, dakako političke, a ne jezičke implikacije. Diskusija ovakve vrste nije nova ni u feminističkoj literaturi (koncizan pregled daje D. Cameron, 1992). Iste su vođene u drugim jezičkim sredinama još početkom 80-tih godina (up. L. Pusch i S. Trömel–Plötz, 1980), pre svega u nemačkom, engleskom i francuskom jeziku, a onda i u nekim slovenskim jezicima u prethodnim decenijama. Postupak normiranja naziva za zanimanja i titule žena različit je u slovenskim jezicima. Na primer, u slovačkom norma je forma ženskog roda za zanimanja i titule žena, što takođe potvrđuje da je normativistički proces dogovoran i, naravno, zavisn

predstavnik jezičke zajednice *spontana* upotreba “muških” i “ženskih” oblika, budući da govornici slede opšti obrazac koji im stoji na raspolaganju u jezičkoj strukturi – podelu prema rodu. Rod je imanentna kategorija slovenskih jezika, pa i srpskog jezika, i kao takva ona se dosledno ostvaruje u svim segmentima jezika. Gramatičari imaju svoje interese u planiranju jezika, kroz koje propuštaju ono što je po njihovom mišljenju dozvoljeno da se “jezik ne bi kvario” (detaljnije obrazloženje za druge jezičke sredine kod D. Cameron, 1992). Ako oni mogu da usmeravaju jezik, šta je sa svima ostalima. Da li nejezikoslovci imaju doprinosa u građenju norme standardnog jezika?

Ovde detaljnije analiziram šta rade gramatičari u procesu standardizacije jezika da pokažem kako su zapravo oni zaslužni za postojeći diskriminatorni jezički izraz srpskog jezika danas. Jezička elita čuva jezik kako se vidljivost žene na vlasti, ili u hijerarhiji moći, ne bi potvrdila jezikom koji je sam po sebi moć: ne može u normu ući nešto što koristi većina (to su oni koji prirodno razgovaraju na ulicama), već se mora načiniti pravilo, dovoljno visoko da ga samo neki dosegnu. Ti neki su onda jezička elita i imaju moć nad onim drugima. Ova vrsta igre koja se kasnije očituje u nizu sudova poput: “nije pravilno jezički”, “nepismeno je”, “nije u duhu standardnog jezika”, “ogrešenje o normu” i sl., sredstvo je pomoću kojeg se obeležava ona grupa koja u spontanom razgovoru, na ulici, po prirodi jezičke strukture koristi dominantnije ženske forme za zanimanja i titule žena.

Uzged, šta je u tome loše ako se neko jezičko pravilo u normi jezičke upotrebe slaže sa onim što je ideja ženskog pokreta?¹² Žensko pitanje je političko pitanje. Poznato je, naime, da standardizacija nekog jezika nikada nije samo (nekada nije uopšte) jezičko pitanje, već je (više) političko i društveno. Pitanje pisanja velikog slova u nekim segmentima je takođe političko i društveno. Isto važi i za pravila koja se odnose na pisanje zanimanja i titule žena: ukoliko je propisano da se koristi muška forma da označi zanimanje ženske osobe, ona će jezički ostati nevidljiva u društvenoj i političkoj sferi, što samo potkrepljuje patrijarhalno shvatanje žene u društvu¹³.

Diskusija ovakve vrste nije nova ni u feminističkoj literaturi (koncizan pregled daje D. Cameron, 1992). Iste su vođene u drugim jezičkim sredinama, pre svega u nemačkom (L. Pusch i S. Trömel-Plötz, 1980), engleskom i francuskom jeziku, a onda i u nekim slovenskim jezicima u prethodnim decenijama.¹⁴

Standardizacija je proces koji obuhvata nekoliko sukcesivnih etapa, a prve tri su: 1. *selekcija* (odbir nekog jezičkog materijala), 2. njegova *deskripcija* i 3. *kodifikacija* (ustanovljavanje niza pravila na osnovu kojih se predstavnici jezika ponašaju).

od različitih društvenih i političkih okolnosti. U okviru ovakvog viđenja jezika kod nas su već saopštavani rezultati. Na primer, uloga jezika u proizvođenju rata na prostorima bivše Jugoslavije (R. Bugarski, 1993).

¹² Sličnu ogradu izriče više gramatičara kod nas. Na primer, Klajn (1983, 36) se žali: “Bilo bi idealno da imamo i ‘hiruržicu’ i ‘filozofkinju’, i tako redom, ne zbog feminizma, nego da bismo se spasili rečenica kao “Poznati hirurg ga je operisala?” (podvukla S.S). Njegovo je zalaganje zbog gramatike, ne zbog ukidanja diskriminacije prema polu.

¹³ Nastojanja zagovornika standardnojezičke forme da “očiste” jezik, rezultira u novom časopisu “Jezik danas” koji je pokrenut da “ulepša, ojača, oplemeni, učini gipkijim, prirodnijim, izražajnijim, bogatijim i sigurnijim u sebe” (str.2) one koji se standardnim jezikom služe. Iz ovih dobronamernih povoda da srpski jezik bude lep, ne vidi se ništa o otklanjanju diskriminacije u jeziku, usmeravanju kulture jezičkog izraza ka većoj toleranciji sagovornika. Negovanje standardnog jezičkog izraza u pravcu lepote, samo nastavlja našu ustaljenu normativističku praksu da se održi nevidljivost žene u jeziku.

¹⁴ Da samo napomenemo da je postupak normiranja naziva za zanimanja i titule žena različit u slovenskim jezicima. Na primer, u slovačkom norma je forma ženskog roda za zanimanja i titule žena, što takođe potvrđuje da je normativistički proces dogovoran i, naravno, zavisao od različitih društvenih i političkih okolnosti.

CILJ ovoga rada je da (1) prikaže korpus empirijskih podataka iz dnevne štampe, i na osnovu njega (2) opiše stanje jezika “na terenu”, što se diskriminacije po polu tiče, i predloži (3) pravila kodifikacije u institucionalnoj upotrebi, pre svega u masovnim medijima.

Mada je u literaturi bilo dosta rasprava, naročito u dnevnoj štampi, među stručnjacima za jezik koliko i među laicima, o upotrebi naziva za zanimanja i titule žena, nema pomena o veličini i obimu empirijskog materijala na osnovu kojeg se daju predlozi i zaključci. Zato deo ovog rada posvećujemo opisu korpusa empirijskih podataka na osnovu kojih dajemo predloge.

Teorijski okvir

Dosadašnji radovi koje smo komentarisali navodili su argumentaciju zasnovanu na strukturalističkom shvatanju jezika, prema kojem jezička struktura *sama po sebi* ima svoj život.¹⁵ U ovom radu se primenjuju teorijska dostignuća *jezičke delatnosti* uprema kojima jezik služi za delovanje. U tom procesu govornici imaju mogućnost izbora jezičkog izraza - odabiruju od više mogućnosti onu jezičku formu pomoću koje deluju na druge (govornike), tako da oni promene svoja ubeđenja, verovanja, mišljenje ili stavove¹⁶.

Uverenje je predstavnika ove teorije, da se upotrebom jezika može menjati svest ljudi o svetu, pa i o samoj jezičkoj upotrebi. Drugim rečima, kao što upotreba jezika može odražavati stanje stvari u društvu (na primer, mnogo žena na raznim javnim funkcijama jeste zamajac promene ka većoj upotrebi formi ženskog roda za titule žena), upotreba jezika može istovremeno formirati i usmeriti novo stanje. Polazeći od takvog shvatanja predstavnici ove teorije smatraju da će se seksizam u jeziku smanjiti, ako se izbegava izbor onog jezičkog znaka kojim se on podstiče¹⁷.

Metodološka procedura

U okviru ovog teorijskog određenja, analiziraju se odabrani tekstovi tako što se u obzir uzima nekoliko komponenti za koje se procenjuje da utiču na odbir jezičkog izraza u novinskom tekstu. Komponente su odabrane da se pomoću njih pokaže kako u jezičkom izboru ima više mogućnosti, od kojih svaka na svoj način doprinosi realizaciji jedne jezičko/gramatičke mogućnosti. Govoriti ili pisati, znači stalno praviti izbore između više mogućnosti (J. Verschueren, 1994). Koja će se mogućnost odabrati zavisi od kombinacije nekoliko komponenti (1–7):

JEZIČKI IZRAZ zavisi od 1. *zajedničkog znanja sagovornika*, 2. *konteksta*: .
politički/društveni/tekstualni, 3. *autora teksta*, 4. *čitalaca*, 5. *(urednika, lektora, korektora)*
6. *organizacije teksta*, 7. *inventara jezičkih izraza u datom jeziku*.

¹⁵ I. Klajn (1983, 36) ovako opisuje stanje u jeziku: “Pa čak i kad se ženski oblik nađe, jezik je često suviše trom da bi ga proširio na sve slučajeve gde je potreban”. M. Ivić (1995, 151): “Ona oblast naše izražajne kulture kojoj je naglašeno svojstvena sociolingvistička dimenzija prilagođava se *sama po sebi*, sa kraćim ili dužim kašnjenjem, zahtevima novog vremena, njihovih potreba i vrednovanja”. (podvukla S.S).

¹⁶ U okviru teorije delatnosti postoje razlicita usmerenja, o čemu ovde izostaje detaljnija argumentacija.

¹⁷ Na primer, u engleskom jeziku to je zalaganje dovelo do nove upotrebe nekih reči. Izostavljanje reči kao “Negro/Negress” za crnce, rasistički intonirane, a preporučeno Afro-Amerikanci ili Afroamerikanci, naziv nije prema boji kože nego prema poreklu.

Zajedničko znanje je ona suma iskustva/znanja koju poseduju autori tekstova sa svojim čitaocima za zajedničke kontekste i jezičke izbore.

Kontekst je sve ono što je relevantno za dati jezički izraz u svakom pojedinačnom primeru. To je dinamična kategorija koja se uvek drugačije odnosi prema nekom jezičkom materijalu. Politički kontekst je određen već samim novinama: vladini i opozicioni (odabirajući i čitajući list, čitalac ima na umu ovaj politički kontekst samog lista). Društveni kontekst je utkan u politički i odnosi se na tip vesti koje se u datom listu objavljuju (po čemu se odabrana tri lista dosta razlikuju). Tekstualni kontekst se odnosi na interpretiranje značenja poruke u zavisnosti od gore navedenih konteksta; uredničkih intervencija i teksta kao posebnog vida jezičkog ispoljavanja.

Autori teksta su oni koji tekst stvaraju: mogu biti stalno zaposleni, stalni dopisnici lista, dopisnici iz inostranstva, povremeni saradnici, ili se radi o prevodu teksta sa nekog jezika autora čiji se identitet nekada i ne navodi¹⁸.

U tekstu se vidi da autori žele, više ili manje, da se distanciraju ili empatišu sa ženskom osobom o kojoj pišu; da prenesu svoje stavove u odnosu na feminističku perspektivu sa kojoj se slažu, odnosno da pokažu da znaju da je ženskoj osobi o kojoj pišu stalo do feminističkog pogleda na svet. Konačno, jezička forma će zavisiti i od namere autora da saopšti u tekstu nešto implicitno pre nego eksplicitno.

Struktura jezika, kao što je naglašavano više puta, ima svoja ograničenja sa kojima se računa kada se govori o diskriminaciji po polu (kao i o svakoj drugoj diskriminaciji). To su nekada leksičke ili frazeološke naslage u sadašnjem jeziku iz nekog drugog, prethodnog jezičkog i društvenog zbivanja.¹⁹

Urednici, lektori i korektori imaju svoju ulogu u oblikovanju poruke u dnevnoj štampi (kako jezički tako i grafički, o čemu ovde ne govorimo detaljno)²⁰.

Najveća jedinica analize je ukupan *tekst* koji se deli na *paragrafe*, kao manje jedinice teksta, a *rečenica* je najmanja jedinica paragrafa. U zavisnosti od tipa problema koji se opisuje odabira se jedinica analize.

Pod *tekstom* podrazumevam sve što je omeđeno belinama (ili linijama) na stranici lista (postoje mnoge druge odrednice teksta date u druge svrhe). Čitalac prepoznaje ukupnost teksta po delovima iz kojih je vizuelno i grafički sačinjen (delovi stavljeni u zagrade nisu u novinskom tekstu obavezni):

- naslov (=N)
- (nadaslov) (=NN)
- (podnaslov) (PN)

¹⁸ Uočljive su razlike u pisanju seksističkih tekstova domaćih autora u odnosu na prevedene tekstove autora zemalja u kojima se vodi računa o izbegavanju diskriminacije prema polu u jeziku štampe – dosledna upotreba formi ženskog roda.

¹⁹ Neprihvatljivi su izrazi za pojedine etničke grupe Židovi (Jevreji), Cigani (Romi), Šiptari (Albanci) i sl.

²⁰ U engleskom jeziku terminom “gatekeeper” označavaju se osobe koje čuvaju informacije, ne dozvoljavaju da budu drugačije otelotvorene od one forme koja je njihova želja. Kod nas mnogi lektori, urednici i korektori izbacuju forme ženskog roda za zanimanje i titule žena, čak i onim autorima koji insistiraju na takvoj upotrebi u svojoj privatnoj komunikaciji i tekstovima, dakako poučeni savetima jezikoslovaca: “‘muški’ je pokazatelj roda u srpskom jeziku, kao i u tolikim jezicima sveta u načelu semantički neutralniji od ‘ženskog’, što ujedno objašnjava njegovu upotrebnu prednost” (M. Ivić, 1995, 142). Ako lektor, urednik ili korektor, odabere “mušku” formu za obeležavanje zanimanja i titule koje vrše žene u našem društvu, istovremeno će podržati neutralnost (čitaj: nevidljivost žene) u svom jezičkom izrazu. Navodim primer iz ličnog iskustva. Kolega Miloš Kovačević dao je prikaz moje knjige “Diskurs analiza” u *Pobjedi* (14. april 1994, str. 9). Poslao mi je odštampan tekst uz izvinjenje, budući da zna da insistiram na formama ženskog roda: “Izvini, ‘autor’ nije moje nego ‘autorka’, ali u *Pobjedi* očito ne poštuju žene ni u jeziku”.

- kontinuirani tekst podeljen u paragrafe (=T)
- (potpis autora teksta) (=A)
- (slike i drugi prilozi uz tekst) =S).

Naslovi se detaljnije analiziraju iz uverenja da je ono što se pojavi u naslovu presudno za čitaocu odluku da ceo tekst pročita, pa i o ženskoj osobi o kojoj se piše.

U tekstu koji donosimo u celini (sa nekoliko izostavljenih rečenica koje nemaju presudno značenje za ceo tekst) za žensku osobu se upotrebljava nekoliko mogućnosti:

lično ime i prezime: Zorica Vujošević

lično ime: Zorica

prezime: Vujoševićeva

zvanje: ekonometričar

titula: docent

reč za oslovljavanje: (saradnik, gospođa, gospođica, koleginica, drugarica)

zamenički oblik: ona

lični glagolski oblik (kao, na primer u izrazu: bavi se).

Primer

NB

NN: Zorica Vujošević, *docent* na Ekonomskom fakultetu

N: Prvi ekonometričar mlađe generacije

T: "Kolege ne propuštaju da naglase da je Zorica Vujošević (31) *docent* na Ekonomskom fakultetu na predmetu ekonometrija i *saradnik* u beogradskom CES Mekonu, najbolji *ekonometričar* mlađe generacije. Iako iza svakog ozbiljnog makroekonomskog projekta uvek stoji i ekonometričar, ovaj profil stručnjaka malo je poznat široj javnosti. Zato bi se moglo reći da je ugled *Zorice Vujošević* u stručnim krugovima njenih kolega, obrnuto proporcionalan upućenosti šire javnosti u ono što radi.

Bazično znanje iz ekonomije stekla je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, gde je i magistrirala i doktorirala. Kao značajan momenat u njenoj karijeri *ekonometričar*, mogao bi se izdvojiti jednogodišnji studijski boravak u Firenci, na Institutu Evropske ekonomske unije, prestižnoj postdiplomskoj školi.

Objavljivala je radove ... što je *Vujošević* u više navrata pošlo za rukom, stvar je prestiža stručnjaka na svim meridijanima...

Široj javnosti to ponovo ne govori mnogo, ali treba dodati da su *Zoričine* preokupacije makroekonomske vremenske serije –*Ėkurs, cene, plate, novac...*"

Za pozivanje na žensku osobu autor se služi različitim jezičkim znacima koji su u dinamici teksta različito iskorišćeni, shodno autorovoj želji za intimiziranje/distanciranje od ženske osobe o kojoj piše, odnosno za izricanje pozitivnog ili negativnog opšteg stava.

(1) SELEKCIJA

Ekscerpirano je 700 tekstova, a za analizu odabrano 500 o ženskim osobama, iz tri dnevna lista: "Politika", Beograd (P), "Dnevnik", Novi Sad (D) i "Naša Borba", Beograd (NB) (iz nekih dnevnih i nedeljnih se primeri sporadično navode), od kojih prva dva finansira vlada, dok je treći nevladin list.

Određen je period od šest godina: 1990/96. Tekstovi su odabirani slučajnim uzorkom, različite dužine: od kratke informacije do cele stranice, iz politike (spoljne i unutrašnje) i kulture (slike i drugi prilozi uz tekst, kao i grafička rešenja samog teksta za sada ostaju izvan analize). Tekstovi su podeljeni prema stranama i rubrikama na njima (ovde izostaje analiza oglasa i konkursa, saopštena u drugom radu).

Svaki je tekst kodiran prema određenim parametrima konteksta i prema delovima teksta (početak /P/, sredina /S/ ili kraj /K/, u kojem se nalazi neki jezički izraz za žensku osobu.

(2) DESKRIPCija

Opisani su NAZIVI ZA ZANIMANJA I TITULE ŽENA u zavisnosti od sedam komponenata koje smo gore pomenuli: (1) mesta na kojem se u tekstu nalaze, (2) orme kojom su izraženi²¹, (3) namere autora (4) njegovih stavova prema ženskom pitanju uopšte, i ženi o kojoj pišu pojedinačno.

U interpretaciji rezultata u obzir se uzima zajedničko znanje autora teksta i čitaoca o kontekstima dnevnog lista, tekstovima u njima i sl. Drugim rečima, polazi se od jezičkog izraza i ide ka drugim komponentama analize.

Analiziraju se titule i zanimanja žena najpre u NASLOVIMA tri odabrana lista sa stanovišta *upotrebe forme muškog i ženskog roda* za zanimanja i titule žena. U fokusu je naslov, ali se daje nadnaslov ili podnaslov, odnosno prva rečenica teksta kao širi tekstualni kontekst. Konstatuje se niz različitih situacija:

1. Formom muškog roda za neku žensku osobu, autori najčešće izražavaju poštovanje i pozitivan stav prema ženskoj osobi o kojoj dalje u tekstu pišu (agencijski gledano, takva je većina kratkih vesti Tanjuga):

PRIMERI

1 D

N: Širli Templ *ambasador* u Pragu

T: "Širli Templ je novi američki *ambasador* u toj zemlji"

2 D

N: Umrla *doktor* Zora Gligorovska

TP: "U Skoplju je juče, posle duge i teške bolesti, preminula *primarijus doktor* Zora Gligorovski (1924) doajen psihijatrije u Makedoniji..."

3 NB

N: *Novinar* kojeg nije bilo moguće lagati

NN: "Svedočenja ... članci o ratu u Jugoslaviji, pisma i portreti pokojne Dade Vujasinović"

4 NB

N: *Komandir* piše pesme

PN: "Slavica Blagojević, je medicinska sestra, a radi kao profesionalni vatrogasac, komanduje odeljenjem u jedinici teritorijalne odbrane i –bavi se poezijom"

2. Ukoliko se u naslovu pojavi forma ženskog roda za titulu i zanimanje, autori tekstova najčešće izražavaju negativan stav prema ženskoj osobi o kojoj pišu, time već skreću pažnju čitaocima da treba da pročitaju tekst o "negativki". Ta je pojava doslednija ukoliko se radi o

²¹ Pomoću sufiksa za građenje ženskih formi od muških: učitelj-ica; direktor-ka; zatim, sintagme žena +imenica u muškom rodu: žena pilot; skraćenice prof. dr, dipl. ing. Ovde valja reći da su za neka zanimanja i titule mogući dubletni oblici, što svedoči da je forma u procesu stabilizacije. Koja će se forma stabilizirati zavisiće od semantičkog nijansiranja. Jedan oblik može primiti negativno afektivno značenje. Izgleda da je danas to slučaj sa oblikom šefica u nekim institucijama, npr. na fakultetu tokom javnih sastanaka: 1. Ne: "Dajem reč šefici finansijske službe J.J". 2. Bolje: "Dajem reč šefovici finansijske službe J.J". U novinarskom tekstu se prva forma vezuje za pisanje o onim ženskim osobama kojima se nešto prigovara. To se vidi iz sledećeg primera u podnaslovu, dok se u samom tekstu titula ne pominje. Reč je o ženskoj osobi na visokoj funkciji u američkoj vladi koja je zauzela oštar kurs u spoljnoj politici, pa samo u podnaslovu autor koristi izraz šefica, a nadalje u tekstu samo preuzme Olbrajtova. PRIMER NB N: Od Amerike zavisi budućnost sveta PN: Sposobnost SAD da se uspešno bave diplomatijom smanjena je kresanjem budžeta i ignorisanjem uloge Stejt dipartmenta, tvrdi njegoova nova šefica Medlin Olbrajt, prva žena koja je postala američki državni sekretar najavila je...

ženama koje su u hijerarhiji vlasti na višem položaju (predsednice, ministarke, direktorke/direktorice; šefice/šefovice – up. objašnjenje za dubletne forme u S. Savić, 1985).

PRIMERI

1 P

N: Tri zahteva "gvozdene ledi"

PN: "Britanska *premierka* traži šire otvaranje vrata za finansijske investicije"

2 NB

N: Reč gospođe *ministarke*

Tr: "Aktuelni republički ministar za kulturu, predsednik Upravnog odbora Radio-televizije Srbije i doktor književnosti Nada Popović-Perišić, dozvolila je sebi da... brani odluku..."

3 NB

N: *Predsednica* opljačkala SSRN?

4 D

N: *Predsednica* neće s funkcije

NN: ..."predloženo da se pokrene postupak za razrešenje *predsednice* SO Jelene Dodir"

5 R

N: "*Drugarica*" u državnom avionu

T: "OMiri Marković koja je putovala u Ljubljani u državnom avionu privatnim poslom"

6 NB

N: *Direktorka* proziva

T: "Kao *direktorka* Beogradske banke na Kipru, gospođa Vučić za NIN kaže..."

7 NB

N: *Direktorkina* savest u papučama

PN: "Habiba Zukić treba da bude *savetnik* iz svog stana..."

8 NIN

N: Humane žene

NN: "Nema nezavisnog sudstva, kaže Gorica Gajević, *šefica* socijalističkog poslaničkog kluba..."

9 NB

Muš pacijentkinje napao *doktorku*

Ts: "jer *doktorka* nije htela da pregleda njegovu ženu"

10 P

N: Hirovita *pobednica*

PN: "Prvonagrađena *pesnikinja* Sonja Mandžuk iz Skoplja tri dana je ignorisala domaćine"

11 D

N: *Novinarka* u fotelji *predsednice*

NN: "Ko je Nadežda Šaranović nova *predsednica* žena Jugoslavije".

U naslovu se koriste forme ženskog roda za titule i zanimanja onda kada se ženska osoba ogrešila o očekivanje autora i šire zajednice (bilo da je u opozicionom partijskom "taboru", bilo da je etička, politička ili druga "greška"). U pretposljednem primeru, tekst Milivoja Glišića u nezavisnom listu NIN, piše o osobi na poziciji u vladajućoj partiji. Oblik *šefica* se dosledno u tekstu navodi, a ceo tekst je negativno intoniran u odnosu na žensku osobu (o semantičkoj razlici *šefica*/*šefovica* kod S. Savić, 1985).

Prvi zaključak analize jeste da se forma ženskog roda za titule i zanimanja koja su u hijerarhiji titula visoko koristi za *političku borbu partija*: pomoću ženske forme omalovaži se ženska osoba koja je na visokoj upravnoj, partijskoj ili političkoj funkciji u aktuelnoj vlasti ili opoziciji. Takav manir dobro naleže na tradicionalno shvatanje žene u našem društvu kojoj se može narugati onda kada prelazi iz privatnog, za nju rezervisanog životnog okruženja, u javni.

Princip izbegavanja polne diskriminacije mora biti nadređen principima političke borbe između vladajuće i opozicione strane. Autori tekstova imaju na raspolaganju druge vrste jezičkih izraza kojima mogu pokazati da ono što ona čini, zastupa, misli i sl. nije u redu, ali ne postizati to preko njene polnosti.

Jedan od mogućih načina usmeravanja ka takvom pisanju bilo bi dosledno korišćenje forme ženskog roda u tekstovima. Tada ne bi postojala mogućnost da autori u svojim izborima posegnu za formom kojom mogu da manipulišu, i to tako što od dve potencijalne mogućnosti odabiraju jednu u zavisnosti od ličnog stava prema ženskoj osobi o kojoj piše, ili prema poslu kojim se bavi. Tada forma muškog roda neće biti vezivana za uvažavanje, služiće kao zaklon za ono što je dobro.

U određenom broju primera autori žensku formu koriste bez ovih premisa, o čemu se doznaje nakon čitanja čitavog teksta:

PRIMERI

1 D

N: *Dizačice* tegova

S: "Amerikanka Silversmit na prvenstvu SAD u dizanju tegova"

2 NIN

N: *Rekorderka* ponovo

Ts: "povodom rekorda Vere Nikolić, *trkačice* na 800 metara"

3 EP

N: Šampion i *gradonačelnica*

Ts: "Na prvoj stranici biltena objavljena je fotografija na kojoj svetski šampion Gari Kasparov igra prijateljsku partiju sa *gradonačelnicom* Sent Džona Elzi Vejn."

4 NIN

N: *Pravnice* zapostavljene

Ts: "kaže za NIN dr Zorica Mršević, *koordinatorka* Centra i viša naučna saradnica Instituta..."

5 NIN

N: *Jugo-špijunke?*

Ponekad nije lako utvrditi naklonost autora teksta prema ženskoj osobi o kojoj piše, na osnovu upotrebe ženske forme (kao što je upravo u poslednjem primeru). Autor (Toma Džadžić) zapravo kritikuje izraelske vlasti što su zatvorile dve Jugoslovenke sa obrazloženjem da su špijunirale za PLO. Nadalje stavlja pod navodnike izraz u ženskom rodu (verovatno i sam sumnja u to da su špijunke): Ts: "U nedostatku zvaničnih podataka, novinari... su otkrili da je jedna od 'špijunki'... dobro poznata.... meštanima."

Takođe, to dokazuje da čitalac teksta unosi u interpretaciju odabrane jezičke forme svoje iskustvo, svoj pogled na ovu vrstu jezičkog problema.

3. *Ostale mogućnosti upućivanja na žensku osobu* – Jedan oblik je izazvao posebnu naučnu pažnju – pisanje oblika kojim se na žensku osobu upućuje *posesivnim* oblikom prezimena (E. Fekete, 1997; R. Šević, 1996), pogotovu u naslovima tekstova:

PRIMERI:

N: *Tačerova* pomerila uniju NB

N: *Tačerova* ne odstupa NB

N: *Tačerova* ne odstupa D

N: *Tačerova* i Buš o istoku Evrope P

N: *Tačerova* u Ukrajini D

N: *Pobeda Tačerove* D

N: *Tačerova* ukida “tačerizam” NB
N: *Žene tužile Čilerku P.*

Sem u naslovima u tekstu se sreću: *Renova* (NB); *Olbrajtova* (NB) i sl. Pravilo kaže, ako se prezime završava na suglasnik (Ren, Tačer, Olbrajt, Čiler i dr.) onda se takav oblik u nominativu identifikuje kao “muški”. Ako se menja kroz padeže (*Renova*, *Tačerova*, *Olbrajtova*) i dobija nastavak, koji znači pripadanje nekome (-ova, -eva) ima značenje ženske osobe. Za prezimena koja su stranog porekla i završavaju se na suglasnik u tekstovima novina koriste se sa nastavkom. Fekete (1997, 13) smatra da ovaj oblik ne treba koristiti jer “je imenovanje ženske osobe ‘muškim’ prezimenom... nekorektno, jer se nije teško oteti utisku koliko je takav manir imenovanja ženske osobe (da li da kažemo –i dame) u najmanju ruku neukusno, rekli bismo –čak začinjeno dozom nipodaštavanja”.²² Postoji jedna jezička mogućnost koju autori tekstova koriste u novinama kao mogućnost za nipodaštavanja žene. Takvi se primeri često pojavljuju za osobe koje su poznate u javnom životu i u samom vrhu svetske političke scene: Tansu Čiler, Margaret Tačer, Elizabet Ren i dr.

S jedne strane, jezik raspolaže jednom ekonomičnom formom, sa druge strane, normativisti je ne preporučuju u upotrebi. U novinarstvu je princip ekonomičnosti forme veoma bitan iz mnogih razloga, pa je po tome takav tekst i prepoznatljiv. Novinari su počeli da koriste ovu ekonomičnu formu jer je korisna: skraćuje tekst! Zato ne treba savetovati izbegavanje ove ekonomične forme, nego autore tekstova usmeriti da je koriste u takvim konstrukcijama i delovima teksta, gde se neće očitovati njihova namera da unize i omalovaže žensku osobu na visokom političkom položaju²³ (kao što je u navedenom tekstu na početku za “Vujoševiću”).

Kada se žena na visokom položaju u hijerarhiji moći ponaša prihvatljivo, rezervisana je forma muškog roda za njenu titulu u naslovu, da bude što više nevidljiva u onom delu teksta koji je čitaocima najuočljiviji i najčitaniji. Kada se, pak, ogreši o očekivanje društva (bilo da je u pitanju partijska pripadnost ili nešto drugo), na žensku osobu se tada jasno ukazuje izvlačenjem na videlo njene polnosti i to na najvidljivijem mestu teksta –u naslovu (nekada u samom tekstu uopšte nema više forme ženskog roda). Ove podatke možemo povezati sa sličnima iz drugih domena istraživanja pisanja/govorenja o ženi, pa zaključiti da se u novinskim tekstovima preslikavaju podaci već poznati iz narodnih poslovice, viceva i drugih narodnih tvorevina, u kojima se žena prikazuje kao kriva, zla, izvor nemira (Ž. Trebješanin, 1985; 1997; Lj. Radenković, 1996).

U novinama naslove tekstova najčešće određuju urednici shodno celoj zamisli novinske stranice i drugim faktorima, a samo nekada autori/autorke. Urednici su, po pravilu, muške osobe (za spoljnu i unutrašnju politiku čije smo stranice ovde dominantnije analizirali).

Standardnojezički izraz u sredstvima javnog informisanja ostvaruju konkretne osobe koje imaju moć da na standardni jezik utiču. To su svakako urednici. Lektori i korektori su u hijerarhiji poslova u dnevnim listovima na margini, bez obzira na svoju veliku stručnost. Sem toga, najčešće upravo te poslove obavljaju žene, što još više doprinosi njihovoj stručnoj i ličnoj marginalizaciji u novinskoj kući. Zato se njihov učinak (možda) ne uzima u obzir. S

²² Fekete (1997, 12), nadalje, daje interesantno zapažanje vezano za množinski oblik prezimena (*Jovanovići*, *Popovići*) koje preporučuje da se koristi: “Implicitno se ženska osoba može podrazumevati... ali ne kao izdvojena jedinka već kao prisutna jedinka u duetu pošto takva forma obeležava – bračni par (dakle i mušku i žensku osobu zajedno), za razliku od regularnog oblika plurala (*Petrovići*, *Popovići*) koji ukazuje na to da nisu u pitanju (samo) muž i žena, već i (svi) članovi (raznorodni) porodice koja nosi dato prezime”.

²³ Samo da pomenem da je ovaj oblik često korišćen u svakodnevnom razgovornom jeziku i da se, na primer, na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu svakodnevno čuje forma za sledeće ženske osobe: *Ivička*, *Pervaska*, *Ševića*.

druge strane, sasvim je izvesno da u tri navedena lista ima mali broj lektora da bi uspeo da pregleda sve tekstove koji se u jednom danu štampaju. Tako znatan broj tekstova ne prolazi kroz lektorsku kontrolu nego ih čitaju samo urednici. Oni su odgovorni za jezičku sliku svojih rubrika.

Da li se tokom poslednjih šest godina povećala upotreba nekih titula u ženskom rodu koje su u samom vrhu hijerarhije vlasti, budući da je znatan broj žena, u poslednje vreme, u svetu na takvim funkcijama²⁴. Na stranicama spoljne i unutrašnje politike odabranih dnevnih listova izbrojali smo učestalost pojavljivanja dveju titula: “premijer/premijerka” i “predsednik/predsednica” za ženske osobe koje su na tom položaju (ili su bile):

premijer/premijerka	predsednik/predsednica
Margaret Tačer 4 5 2 3	
Korason Akino 1 3	
Violeta de Camoro 3 2	
Benazir Buto 1 4 3 4	
Tansu Čiler 1 3	

Prvi zaključak je da postoji šarenilo upotrebe muške i ženske forme za najvišu državopolitičku titulu u zemlji (u naslovima, podnaslovima i nadnaslovima, i prvoj rečenici teksta). Objašnjenje nije jedinstveno za sve ženske ličnosti. Za neke žene na takvoj poziciji, ustalila se dominantnije ženska forma, ali uglavnom u vreme kada te žene više nisu bile na toj poziciji: “bivša pakistanska premijerka Benazir Buto” ili “bivša premijerka Tansu Čiler” postale su ustaljene sintagme danas kada one više nisu na tim funkcijama. U tekstu (pod naslovom “Damin gambit”, Nade Dragović) u kojem je u P predstavljena Tansu Čiler u trenutku kada je došla na vlast, sve su forme obraćanja bile u muškom rodu: doktor ekonomskih nauka, profesor univerziteta, prva žena premijer na evropskoj obali Bosfora. Ukoliko je neraspoloženje prema njoj raslo, ženske forme su se u novinama povećavale. Ovo nam kaže da je reč o ženama koje su “zgrešile” svome narodu ili svetu, te su sada u toj svojoj ženskoj (čitaj bivšoj) poziciji u ženskom rodu. I kada se pojave oblici ženske forme za visoke titule u hijerarhiji vlasti, one se koriste s negativnom konotacijom, koja nakon duže upotrebe onda postaje pravilo. Ovo pravilo se odnosi na svaku takvu žensku osobu.

Čitamo u malom tekstu pod nazivom ankete:

PRIMER

N: Gorbačov ličnost decenije

Ts: “Margaret Tačer dobila je u ovoj anketi 18 odsto glasova a *bivša švajcarska ministarka za pravdu i policiju* Elizabet Kop 20 odsto glasova. U sedmovekovnoj istoriji Švajcarske ona je bila *prva žena ministar* i biće prvi *ministar* koji će za svoju veliku grešku morati odgovarati pred sudom.”

Govoreno je već o odnosu dužine nekog naziva titule i mogućnosti njene upotrebe u ženskom rodu. Obrnuto je proporcionalna dužina i ženski rod –ukoliko je forma kraća, više je verovatnoće da će se pojaviti u ženskom rodu. U poslednjem primeru bitnije je da je ženska osoba nešto skrivila pa je i njena funkcija u ženskom rodu.

Kako prodire ženski oblik za pojedinačne titule koje su visoko u hijerarhiji vlasti možemo pratiti na primeru novoizabrane *Rektorke* na Univerzitetu u Novom Sadu. Stupila je na dužnost 1. oktobra 1996, pa smo u jednom listu (D) pratili primere u tekstovima o univerzitetu ili takve u kojima se saopštava i o njenoj aktivnosti (iz naslova, nadnaslova

²⁴ “Pojaviće se i ‘rektorica’, čim ženski soj bude masovnije zauzimao položaje” smatra M. Ivić (1995, 154) (podvuka S.S).

podnaslova i prve rečenice teksta) u toku nekoliko meseci i to 1. na prvoj stranici lista, 2. u unutrašnjoj rubrici, i 3. na zadnjoj stranici lista. Informišući o novoj garnituri na Univerzitetu u Novom Sadu autor teksta je predstavio ekipu:

PRIMERI:

1. D

T: "...novoizabrani *rektor akademik prof. dr Olga Hadžić i prorektori prof. dr Ljubomirka Krkljuš i prof. dr Stojan Savić...*" (25.09. 96, str. 1)

2. D

T: ..."rektor, akademik profesor Prirodno-matematičkog fakulteta dr Olga Hadžić, prorektori dr Ljubomirka Krkljuš, profesor Pravnog fakulteta i prof. dr Stojan Savić..." (29. 09.96, str.7)

3. D

"Svečanosti su, između ostalih, prisustvovali i *rektor Olga Hadžić i ..*" (15. 10. 96, str. 12)

Rektorka je polako gubila od svojih visokih titula, ali je upotreba muškog roda ostajala, u zavisnosti od mesta objavljenog članka u rubrikama lista: kad je stigla na poslednju stranicu izgubila je ono što joj je u tituli najveće –da je član Akademije nauka (zauvek), a ostala joj je titula za društvenu moć (za izborni period) naravno u muškom rodu.

Nedavno me je kolega (ugledni profesor Pravnog fakulteta) pitao koja je forma ispravnija: "rektorka" ili "rektorica" jer bi hteo da je oslovi u ženskom rodu. Rekla sam "rektorka" (kao "doktorica"), on je rekao, "Meni je nekako lepše 'rektorica'". I kada pojedinac odluči da za visoku funkciju upotrebi formu ženskog roda, voli da forma lepo zvuči (jer dami odgovara lepa forma).

Ovim pojedinačnim primerima upotrebe forme za titule žena, želeli smo da pokažemo kako varira naziv za zanimanje/titulu u zavisnosti od:

- stranice na kojoj se tekst objavljuje (prvoj, poslednja)
- lične preferencije govornika
- broja žena sa određenom titulom.

Sada na primeru iste titule želim da pokažem kroz koje sve različite "zamke" moći treba da prođe titula ili zanimanje žene iz visoke hijerarhije moći. Lektor (u D) jednom je intervenisao u tekstu, shodno svom jezičkom znanju o pisanju titula i zanimanja žena, i ličnom stavu prema ovoj vrsti jezičkih i društvenih pitanja. Pojavila se *rektorka i prorektorka*:

PRIMER

D

N: Podsticaj pravim vrednostima

T: "U prisustvu nove *rektorke* akademkinje prof. dr Olge Hadžić, *prorektorke* prof. dr Ljubomirke Krkljuš..." (22. X 96, str. 9)

Zamenik urednika pozvao je lektora "na odgovornost" zbog forme ženskog roda. Zapravo je sam rektorat reagovao na žensku formu tražeći da bude dosledna upotreba forme muškog roda u novinskim napisima o njoj. Zatim je sama rektorka objasnila lektoru da su se u Akademiji nauka dogovorili da se termini za žene koje su članovi Akademije nauka, pa i one koje su na funkciji rektora, uvek pišu/govore u muškom rodu. Setimo se sada da je jedna druga akademkinja napisala u svom radu 1985: "pojaviće se i 'rektorica', čim *ženski soj* bude *masovnije* zauzimao položaje dekana i rektora (što za sada još uvek nije slučaj). Iskrsavaće, naime, sve češće situacije, pri referencijalnom imenovanju, kada se pokazuje probitačnijim, *ne iz feminističkih, već iz kongruencijskih razloga*, mimoići "mušku", pa se poslužiti "ženskom" imenicom, upućuje M. Ivić (1995,155). Isti je motiv u zalaganju za mušku formu i kod I. Klajna, a potkrepljuje i E. Fekete (1994; 1996; 1997) –borba za kongruenciju, ne za ženu.

U Akademiji nauka se dogovor može postići na predlog nekog autoriteta, a to su sami akademici i akademkinje, članovi/ce te zajednice. Ima razloga za ovakvu “odbranu” svojih autoriteta od prakse u novinarskim tekstovima u kojoj se, kako smo pokazali, pomoću forme ženskog roda diskriminiše osoba koja je u hijerarhijskoj funkciji na visokom mestu (što dokazuju primeri “premijerke” i “predsednice”). Strahovanje akademkinja je sa stanovišta tekuće novinarske prakse opravdano. Ali ako bi takva upotreba bila propisana norma, strah bi nestao. Ako se ženska forma uvede dosledno u upotrebu, neće biti mogućnosti za manipulisanje dvema formama, kojima bi se odlikavala društvena, polna diskriminacija žene na onom položaju u hijerarhiji koji je do sada bio rezervisan za muškarce. Praksa će izgubiti uporište u jezičkoj formi. Pre toga, naravno, potrebno je u mislima i nameri onih koji pišu tekstove (muškaraca i žena), izmeniti stav prema diskriminaciji uopšte, pa i prema polu.

Šta pokazuju primeri više zanimanja ili titula iste osobe?

Posebno smo analizirali upotrebu dva i više zanimanja i titule za jednu osobu u različitim sintaksičkim konstrukcijama u delovima teksta. Primere navodimo kao protivargument savetima gramatičara za upotrebu muške forme. Naime, njihov savet je u ovome: ukoliko se radi o zanimanju neke osobe, onda treba upotrebiti muški, generički, neutralni rod, a ako se radi o konkretnoj ženskoj osobi koja zanimanje ili funkciju obavlja, onda u ženskom rodu.

PRIMERI:

1. EP

N: Slobodanka Gruden

PN: *Primarijus dr Slobodanka Gruden načelnik je Službe transfuzije KBC Zemun.*

2. NB

N: Striptizeta u Vašingtonovoj odori

PN: Najskuplja *striptizeta* na svetu *glumica* Demi Mur je...

3. B

N: I *balerina* i *lingvista*

PN: "S.S. je redovni *profesor* Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i *baletski kritičar*..."

4. P

T: "*Primabalerina* i *koreograf*, *dobitnica* mnogih nagrada, Sonja Vukićević upravo se vratila sa gostovanja..."

5. NB

N: Vida, Slobodan Cetinje

PN: Nagradu... dobili Vida Ognjenović *režiserka* i *pisac* drame..

6. NP

NN: Noć i dan

N: Humor, serija i putopis

Ts: ... Kendis Bergen... igra četrdesetogodišnju ambicioznu *novinarku* i *voditeljku* gledanog TV programa...

U primeru 1. obe titule ili zanimanja su u istom rodu.

U primeru 2. su dve titule u različitom rodu, a odnose se na istu osobu, pa se razlika dovodi u vezu sa vrednovanjem titule ili zanimanja na hijerarhiji moći u društvu: ukoliko je zanimanje niže na lestvici, treba očekivati da će se pojaviti u ženskom rodu.

U primerima 3–6 su zanimanja koja su u našoj literaturi o zanimanjima diskutovana kao ona koja ne mogu biti u ženskom rodu (Fekete, 1995; Zbilić, 1995).

Detaljnija analiza naziva dva ili više zanimanja/titula iste ženske osobe, zapravo nam može biti test za proveru koliko je jedno zanimanje/titula na ceni u društvu.

Mogli bismo zaključiti da je opšta tendencija upotrebe dva i više naziva za zanimanja i titule žena u udarnim delovima novinskog teksta (naslov, nadnaslov, podnaslov) odraz

patrijarhalnog poimanja žene u našem društvu. Pojavljuju se i zanimanja za ženske osobe kojih do sada nije bilo.

PRIMERI

1. fudbalerka TV Sport

PN: "Prvi put ove godine proglašena je i *fudbalerka* godine" (10. II 95)

2. bodi-gard B

T: "I princeza Karolina ima dve žene *bodi-garda*..."

3. vatrogasac NB

PN: "Slavica Blagojević, je medicinska sestra, a radi kao profesionalni *vatrogasac*, komanduje odeljenjem u jedinici teritorijalne odbrane i bavi se poezijom"

4. vojnik D

NN: Neke žene su ipak *vojnici*

5. kancelar NB

PN: "Mišel Žandro Masalu, *kancelar* pariskih univerziteta"

T: "Krhka i energična, gospođa Mišel Žandro Masalu, po tituli *kancelar* pariskih univerziteta... ostavlja utisak..."

6. kongresmenka N

T: "...manifestacija 'Dani Srbije' u Vašingtonu, iza koje stoji agilna *kongresmenka* iz Vašingtona Helena Delić-Bentli", jun 1990.

Ova zanimanja u domaćoj svakodnevici još nisu poznata, ali u svetu jesu: bodi-gard i telohranitelj, kancelar, zatim ona koja su ređa: ekonometričar, vatrogasac, kancelar²⁵ za koja se koriste ili konstrukcije žena + imenica u muškom rodu ili muška forma za zanimanje.

Nova zanimanja se najpre pojavljuju izvesno vreme u muškom rodu, kao da novinari ne znaju kako da sačine oblike ženskih formi, ili im se zanimanja čine dovoljno čudna da se ne vezuju lako za ženski pol. Posle izvesnog vremena počinje da se pojavljuje frekventnije u ženskom rodu ukoliko je zanimanje ili titula niže na lestvici moći. Kao prelazna forma pojavljuje se titula u muškom rodu + žena:žena vojnik.

Ostale seksističke upotrebe

- skraćena (za titule i zanimanja, odnosno za lična imena);
- izraza za obeležavanje bračnog stanja neudate ženske osobe;
- izraza za supružnike u bračnom paru;
- izraza za parove koji žive u supružničkoj vezi (nevenčano).

SKRAĆENICE: U naslovima, podnaslovima, nadnaslovima i u tekstu, navode se *skraćnice* za titule *akadem.* (akademik); *prof.* (profesor, redovni ili vanredni na univerzitetu), *dr* (doktor nauka); *dr* (doktor medicine), *mr* (magistar) ili zanimanja: *dipl. ing.* (diplomirani inženjer) ili samo *ing.* (inženjer), uz lično ime i prezime. Skraćnice su uobičajene i u novinarskom tekstu, kao što su u naučnom za muške i ženske osobe, ali konsekvence prakse skraćivanja titula ili zanimanja, nisu jednake za oba pola. Za ženske osobe to je još jedan vid

²⁵ Ovakva upotreba jezika nije usamljena, ili specijalnost novinarskog stila, već opšte rasprostranjena. Na primer, ako odete u pozorište i hoćete da vidite predstavu Vesela udovica (SNP, sezona 1996/97), vi ćete naći program sa podelom uloga. Pored ostalog videćete samo ime supruge i onoga kojem ona pripada uz titule i ostale važne stvari: madam Olga, supruga konzula Bogdanovića madam Silvana, supruga savetnika Kromova. Nadalje, iz spiska naslovljenog sa: "ličnosti, uloge i izvodači", može se doznati da je "madmazel Mari, stara frajla (tj. neudata starija osoba), dok je Raul de sen Brioš vremešni pariski kavaljer (čitaj onaj koji u tim godinama može biti samo kavaljer). Madam Šarlot je brižna majka, a "madam Valensjen je Francuskinja, znatno mlađa supruga Mirka Zete".

nevidljivosti –iza skraćenice kojom se obeležava njen status u struci, ili u hijerarhiji moći, ne vidi se da je u pitanju osoba ženskog roda.

Ne znamo kako čitaoci čitaju ove (kao i druge) skraćenice: kao skraćenice ili ih pretaču u mislima u punu formu iza koje 'stoji' osoba (muška / ženska). Bilo bi interesantno saznati za one koji dešifruju skraćenicu u punu formu, u koju od dve moguće (mušku ili žensku)? O tome nema istraživačkih podataka. Skraćenice zadovoljavaju osnovni princip novinarskog teksta o ekonomičnosti (zauzima manje prostora od punog oblika). Skraćenice su, takođe, jedna vrsta izbegavanja vidljivosti žene u štampi:

PRIMER

NIN

NN: "Razgovor sa *prof. dr* Milkom Ivić, čiji je povod šesto izdanje njenih *Pravaca u lingvistiku...*"

Autori tekstova navode skraćenice za titule naučnika (što je uobičajeno u naučnom diskursu kod nas i nekim sredinama, a izostaje u američkoj i engleskoj novinskoj praksi). Preneta u novinarski diskurs, skraćenica za titulu/zanimanje ima ubeđivačku snagu da čitaocima prenese da se radi o osobi koja u društvenoj ili naučnoj sferi ima važnost. Takva se ženska osoba, zatim, sklanja iza skraćenice kojom se ne kazuje ništa o njenoj rodnosti (nemamo istraživanja ni o tome da li čitalaštvo odabranih dnevnih listova zna značenje skraćenica). Tako ostaje nevidljivo da je, na primer, iza skraćenice akadem. prof. dr Olga Hadžić ženska osoba koja je na najvišem akademskom i naučnom stepenu u našem društvu.

Treba odmah dodati da se za mnoge ženske osobe titule ne navode uopšte. Dosledno se (skraćenicom ili punim oblikom) navode titule nekoliko ženskih osoba koje su skoro dnevno prisutne u današnjem javnom životu: dr Biljana Plavšić; dr Nada Popović-Perišić; dr Mirjana Marković, ali je njihova interpretacija u opozicionim i državnim listovima različita. Tačnije konteksti određuju čitanje titule kao one kojom se ženska osoba degradira ili poštuje.

Druga vrsta skraćenica odnosi se na *inicijal* za lično ime uz puno prezime, bilo da je ženska osoba (detaljnije o ovome u radovima S. Savić, 1995; 1996):

1. potpisana autorka teksta, ili je 2. deo nekog spiska ličnosti (na primer, sa jednog takmičenja umetnika, za prvu drugu i treću nagradu, u novinarskom tekstu se navodi samo spisak: Lj. Sujić, M. Popović, A, Jović iz kojeg se ne vidi da li se radi o osobama muškog ili ženskog roda). Treći je primer kada se uz tekst navodi literatura, spisak autora takođe sa inicijalima.

Preporuka je da se puno ime navodi uvek, bilo da se radi o novinarskom ili naučnom tekstu, naročito u spisku bibliografije radova, iz koje se lako može rekonstruisati doprinos žena u nekoj naučnoj disciplini.

SUPRUŽNICI jesu bračni par, ali se na njih može gledati sa stanovišta muža, ili sa stanovišta žene, ili ih oboje imati u jednakom fokusu:

Došao je Pera Petrović sa ženom.

Došla je Mira Marković sa mužem.

Došli su Pera Petrović i Mira Marković.

U javnim glasilima, seksističke su one fraze kojima se saopštava da je reč o paru u kojem se fokusira samo jedna osoba iz para. Najčešće se radi o važnoj političkoj ličnosti u čijoj

pratnji je njegova supruga.²⁶ U takvim slučajevima je bolje odabrati onaj jezički izraz kojim se identifikuje svaka ličnosti u paru. Ovakvu praksu treba uvesti naročito zbog supružnika koji nemaju isto prezime (što je postala češća pojava).

PRIMER (ispod slike tekst):

NB

T: Bil i Hilari Klinton.

U prethodnoj deceniji bili su primeri (koje sada nismo našli):

Stigao je Mihail Gorbačov *sa suprugom*.

Supruga se određuje kao deo glavne ličnosti, bez sopstvenog identiteta. U tekstovima je ovakvih primera mnogo, a navodimo nekoliko iz naslova da potvrdimo sud da je određivanje žene prema pripadnosti nekome zapravo zakrepljivanje patrijarhalnog shvatanja o ženi kao nesamostalnoj, uvek nekom pripadajućoj.²⁷ U tekstu Lukinog evanđelja (Lk, 1, 26–27) čitamo primer koji je gotovo identičan sa primerom 1: “A u šesti mjesec posla Bog anđela Gavрила ... *djevojci isprošenoj za muža, po imenu Josifa iz doma Davidova; i djevojci bješe ime Marija*” (podvukla S.S.):

PRIMERI

1. S

N: “Moja *bivša žena*, Titova unuka, Svetlana Broz –proglasila me je ludim i pokušala da me likvidira”

2. NB

N: *Miloševićeva supruga* predviđa građanski rat

PN: “Srpski predsednik spreman na novu ratnu avanturu –upozoravaju ostrvski mediji”

3. N

NN: Tel Aviv: *Supruga premijera* preuzima ulogu koja se ne dopada Izraelcima

N: Moć iz spavaće sobe

PN: “Sara Netanjahu, koja se trudi da u javnom životu bude pod jakim snopom medijskih reflektora, našla se i na meti optužbi..”

Uporedimo ove primere sa drugima da potvrdimo kako se radi o patrijarhalnom razmišljanju o ženi kao onoj koja nekom pripada. U vezi sa utajom poreza Štefi Graf, u “Novostima” je izašao tekst sa sledećim delovima:

PRIMER

N

NN: *Peter Graf* osuđen na tri godine i devet meseci zatvora zbog utaje poreza

N: Štefi nevina tata u zatvoru

PN: “Zbog narušenog zdravlja... otac slavne teniserke provešće kao zatvorenik-slobodnjak”

²⁶ Novinari bi trebalo da znaju pravila protokola o posetama državnika o kojima pišu, iz kojih se precizno doznaje uloga pratioca, osobe na visokom položaju u vlasti.

²⁷ Autori bi učinili veliku uslugu tekućoj jezičkoj praksi kada bi u saradnji sa stručnjacima (ili prevodiocima sa stranih jezika) pronalazili adekvane titule i zanimanja u inventaru naših titula i zanimanja za one titule i zanimanja koje u našoj sredini nisu uobičajene. Na primer, kancelar se vezuje za Vili Branta i Kola, ali ne za žensku osobu, mada je oblik ‘kancelarka’ jednostavno izvodiiv. To je funkcija generalnog sekretara, ali ni taj prevod nije uobičajen u našem jeziku, budući da sekretar još nije ovladalo u ženskom vidu ‘sekretarka’ (kako preporučuje lektor u “Dnevniku”). Sem toga konstrukcija ‘generalna sekretarka’ za sada je dosta neelastična za manipulaciju u tekstu.

Reč je o ocu poznate ženske osobe. Za njega autor teksta ne piše “otac Štefi Graf”, kako je to u primerima 1–3 za žene poznatih muškaraca. Ali ima primera za muža Margaret Tačer u frazi: “Margaret Tačer sa suprugom”.

NAZIVI ZA NEUDATE ŽENSKE OSOBE. Seksistički su izrazi kojima se ženska osoba kvalifikuje prema bračnom statusu: *gospođica*, *usedelica*.

PRIMERI

1. NB

N: Papa teši samce

T: “Papa Jovan Pavle II je izjavio da osobe koje nisu uspele da se ožene ili udaju ne bi trebalo da smatraju da im je život promašen. ‘Ne smeju biti obeshrabreni, jer Hrist nikada ne napušta one koji veruju u njega’, rekao je papa, dodavši da bi neženje i *usedelice* trebalo da ‘znaju kako da se posvete drugima i razviju bratske odnose’.”

2. NB

T: “I pre pojave 60-godišnje *gospođice* Takako Doi, žene su igrale određenu ulogu u japanskoj politici...”

Komentar primera nije potreban. Ipak, recimo sledeće. U primeru 1. prema muškom obliku *neženja* adekvatan je oblik *neudata* onima koji imaju sluh za diskriminaciju po polu u jeziku.

U primeru 2. u tekstu o novoj predsednici Socijalističke partije u Japanu Takako Doi sličan je primer. Oslovljavanje starije neudate osobe sa *gospođica*, kada je ona na funkciji velike političke moći, ima značenje da ona ipak u svom životu nije obavila osnovnu namenu u društvu –da se uda (i izrodi decu).

U stranoj literaturi je mnogo diskutovano o izrazu *gospođica*, koji samo za ženu, ali ne i za muškarca, u mnogim jezicima Evrope, ima rezervisanu formu za markiranje po bračnom stanju. Predlozi se svode na to da se ovakav znak ili sasvim izostavi, ili se maskira nekim neutralnim. Trebalo bi da autori tekstova imaju sluha za izraze koji otkrivaju naš patrijarhalni mentalitet prema ženama kojim se ona ili unižava ili proglašava na neki drugi način neravnopravnom sa muškarcem u trenutku kada ima neku profesionalnu ili političku moć u društvu.

Šta reći o onim društvenim pojavama koje su nove, a za njih nemamo jezičku formu. Imamo na umu zajednički život udvoje *nevenčanih parova*. To bi bili izrazi žive u divljem braku, u vanbračno zajednici, ljubavnici... izrazi kojima se deklariše negativan stav prema ovakvoj zajednici. Potreban je danas izraz koji takav stav neutrališe. Budući da u rečničkom fondu ne postoji posebna reč za takvu vrstu bračnog statusa: prijateljica, saputnica i sl. Uz tekst o Nobelovoj nagradi za književnost, prilog je i slika na kojoj su pisac:

PRIMERI

1. P

Kamilo Hoze Sela sa 33-godišnjom prijateljicom Marinom.

2. P

N: Diskretni ministar i pričljiva *gejša*

PN: Najnovije otkriće o vezi jednog člana kabineta sa *mladom ženom*

T (uokviren masnim slovima): Samo dan posle obelodanjivanja vanbračne veze sa 21-godišnjom *poznanicom* iz jednog ekskluzivnog tokijskog bara.

Ts: “Kada je... bivša *ljubavnica* japanskog premijera odlučila da obelodani svoju priču...”

Ts: “*Gejše*, naime, nisu ovde *kurtizane*, u uobičajenom smislu reči...”

Ts: “*Dama* koja je iznela detalje svoje veze sa Susuke Unom i 21-godišnja *ljubavnica* ministra Jamašite, prekršile su, naime, tabu...”

U prvom primeru termin je *prijateljica*, ali ona ima samo starosno obeležje (=mlada, mnogo mlađa od nobelovca) i lično ime. Ona nema svoj potpun identitet, jer nije u bračnoj vezi sa nobelovcem. Tako novinarska kazna brzo i efikasno stiže mladu prijateljicu, dok nobelovac dobija još jednu nagradu –ima mladu.... U ovakvim primerima žensku osobu treba identifikovati punim imenom i prezimenom, a ne prema (van)bračnom odnosu koji ima sa muškom osobom.

U drugom tekstu se navodi čitav niz izraza za vezu muškarca i žene koja nije bračna. Radi se o ženskim osobama koje su, obelodanivši tradicionalnu, za žene negativnu, praksu japanskih uglednika, učinile revolucionarni preokret za žene u Japanu (zato je i nadnaslov: “Novi trendovi u japanskoj štampi”). Autor teksta (Milan Mišić) ima u fokusu ministra (“diskretni ministar”), a ne ženu (“pričljiva gejša”). Zato koristi za njih sledeće termine u toku odvijanja teksta od početka ka kraju:

mlada žena
21-godišnja poznanica
21-godišnja ljubavnica
gejša
kurtizana
ljubavnica.

Pri kraju teksta autor sasvim utone u svoj tradicionalni model razmišljanja o ženi koja se nalazi u (ne)bračnoj vezi i koristi termine koji imaju negativnu kvalifikaciju.

Predlog: žensku osoba identifikovati po sopstvenom imenu i prezimenu, a ne prema relaciji u odnosu na mušku osobu sa kojom je odlučila da živi zajedno, jer diskriminacija prema rodu ne može biti okosnica ženine identifikacije u odnosu na muškarca sa kojim ostvaruje suživot.

U vezi sa tim je i preporuka da se za žene izbegavaju epiteti kao što su “slabiji pol”, “lepši pol”, “gvozdена leđi” i sl.

Najpre smo kratko opisali ono za šta se zalažu *gramatičari* u okviru strukturalističkog teorijskog pravca za pitanja pisanja zanimanja i titule žena u srpskom jeziku. Opisali smo, zatim, šta *autori tekstova* čine u svojim tekstovima shodno komponentama novinske komunikacije prema sopstvenom shvatanju uloge žene u društvu i svojoj proceni o stepenu vidljivosti žene u jezičkom materijalu novinskog teksta, kontekstima novina (političkom, društvenom, tekstovnom). Konstatovali smo da i prvi i drugi doprinose diskriminaciji žene prema polu u ovoj vrsti masovnih medija. Sada dajemo podatke iz razgovornog jezika.

Podaci iz spontanog razgovornog jezika

Ostaje da vidimo šta čine sami govornici srpskog jezika u spontanim svakodnevnim razgovorima.²⁸ Činjenica je da se forme ženskog roda češće pojavljuju u razgovornom

²⁸ Na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, projekat "Psiholingvistička istraživanja" poseduje velik korpus razgovornog srpskog jezika sakupljan u periodu od 1980. do danas.

²⁹ U rubrici “Pisma čitalaca” našli smo u sva tri dnevna lista pisma čitalaca koja se odnose i na upotrebu zanimanja i titule žena. Gotovo se svi zalažu za doslednu upotrebu ženskih formi obrazlažući da je to “logično” i “po gramatici i po zdravom razumu”, “pravilnije i lepše”.

jeziku²⁹ (kako je i Kalodjera naveo za hrvatsku varijantu srpskohrvatskog jezika). Potrebno je samo da slušamo kako se razgovara u institucijama u kojima su žene na rukovodećim mestima.

Na primer, u razgovoru preko telefona:

PRIMERI

1.

(u razgovoru preko telefona u kući)

A: Seku Kostić molim!

B: *Direktorka* je još na godišnjem. (sekretarica odgovara)

A: Dokle?

B: Ja mislim do sledeće nedelje.

2.

(U bolnici odgovara na telefonski poziv bolničarka:)

A: *Doktorica* je na viziti. ... Samo malo... (više po hodniku) Da li se vratila doktorica?

Iz velikog broja primera konstatujemo da je upotreba formi ženskog roda skoro dosledna kada se odnosi na ženske osobe koje obavljaju neki posao: doktorke/doktorice; šefovice/šefice; lekarke, i sl. (što konstatuje i D. Kalodjera za hrvatsku varijantu “vrlo živu upotrebu formi ženskog roda”). Čak smo konstatovali veću doslednost u selu nego u gradu, a neka skorašnja zanimanja (kao što je *dilerka*) pre u seoskom nego u gradskom govoru. Ovo nam kaže da velika većina onih za koje gramatičari jezičku normu pišu, dosledno koristi forme ženskog roda u svom spontanom razgovoru, jer osećaju prirodu jezika kao onu u kojoj je kategorija roda dosledno utkana u ceo sistem srpskog jezika. Oni, zapravo, dosledno ostvaruju u svojoj praksi ono što im jezički sistem nudi.

Sada obrazovani jezikoslovci sačinjavaju neka druga pravila da govornu intuiciju za jezik izvornih govornika skrenu u pravcu nevidljivosti žene na vlasti. Sami govornici u pismima čitalaca u novinama kažu da je “logična” i prema “zdravom razumu” upotreba formi ženskog roda, što podržavaju i neki stručnjaci za jezik i lektori (Zbilić, 1995).

Predlozi gramatičara moraju se zasnivati na bogatom empirijskom materijalu i primerima upotrebe u različitim razgovornim situacijama, predstavnika srpskog jezika iz različitih slojeva standardnog jezika, kada se daju preporuke za jezičku upotrebu. Drugim rečima, samo dovoljno sveobuhvatan empirijski materijal može i ono što se piše i čuje u masovnim medijima i ono što govore i pišu izvorni govornici srpskog jezika poslužiti za buduću kodifikaciju upotrebe formi za zanimanja i titule žena kod nas.

Promena spontane razgovorne upotrebe, pod uticajima gramatičara koji standardizuju jezik u javnoj upotrebi, zapravo je nasilje nad prirodnim korišćenjem jezika u pravcu nevidljivosti žene u hijerarhiji moći.

(3) KODIFIKACIJA

Predlog koji ovde izlažemo zasniva se na analizi 500 tekstova objavljenih u dnevnoj štampi, zatim analizi spontanog razgovora u institucionalnim (sud, banka, škola, fakultet, bolnica, pozorište) i privatnim situacijama u toku poslednjih 16 godina (1980–1996) zabeležen u gradskoj sredini (Novi Sad, Beograd).

Izbegavanje diskriminacije prema rodosnovni je princip kodifikacije jezičkog izraza. Dve su osnovne strategije u ostvarivanju ovog cilja:

1. *simetrije* –učiniti i mušku i žensku osobu jednako vidljivom u jezičkom materijalu;
2. *neutralizacije razlika* –birati jezičke izraze kojima se briše vidljivost samo jedne osobe.

Sve se sugestije ovde odnose, pre svega, na jezik u službenoj upotrebi: u masovnim medijima, na javnim sastancima i drugim oblicima javnog govorenja, zatim na jezik formulara, propisa, zakona, konkursa, obaveštenja i sl., iz uverenja da će iste biti iskorišćene i u privatnoj komunikaciji kao deo opšteg nastojanja za otklanjanje nejednakosti u jeziku i društvu.

Strategije ostvarivanja mogu biti signalizirane grafičkim predstavljanjem u pisanom tekstu: razdvajanjem oblika za muški i za ženski rod (kosom crtom) bilo samo na mestu gde počinje sufiks za ženski rod, bilo pisanjem punih naziva, titula za svaki pol posebno: učitelj/ica ili učitelj/učiteljica.

Koja će mogućnost biti odabrana zavisi od dužine teksta u kojem se nazivi koriste (ima smisla u dužim tekstovima i u oblicima zanimanja koja nisu suviše duga).

Razlika između funkcije i osobe koja funkciju vrši može se dosledno jezički prikazati različitim sintaksičkim sredstvima, a ne samo izvođenjem (derivacijom) ženske forme od muške, kao što smo pokazali i u primerima koje smo navodili:

Stekla je titulu doktora psiholoških nauka.

Doktorirala je iz oblasti psiholoških nauka.

Doktor psiholoških nauka.

1. OPŠTE PREPORUKE

Grafičko predstavljanje teksta ima značaja za čitaoca da shvati nameru o simetričnosti. Prvi slučaj je da kosom crtom razdvajamo dva oblika na mestu gde počinje sufiks za ženski rod:

kandidat/kinja

rektor/ka

dekan/ka ili dekan/ica

ili punim nazivom:

kandidat/kandidatkinja

rektor/rektorka

dekan/dekanica (dekanka)

predsednik/predsednica.

Postupak je jednostavno ostvariti u tekstu nekog upitnika ili konkursa, ali je teže u nekom dužem tekstu.

Preporuka: Autorima dužeg teksta se preporučuje da označe na samom početku kako će koristiti ovakve nazive. Na primer, na samom početku će upotrebiti obe forme nekoliko puta (bilo da su oblici imenica: studenti/studentkinje, ili zamenica: oni/one), da bi, zatim, u napomeni objasnili kako će se do kraja teksta dosledno primenjivali jedno rešenje (za koje se odluče):

"Svi studenti i studentkinje (u daljem tekstu studenti)."

"Oni/one" (u daljem tekstu "one").

Preporuka: Ukoliko se radi o populaciji dominantnije ženskoj o kojoj se piše, ili kojoj se piše, onda koristi prvo žensku formu, pa onda mušku.

Nije nevažno ni *mesto* na kojem se nalaze navedena dva oblika za muški i ženski rod – jedno pored drugog ili jedno ispod drugog:

penzioner/ka
profesor/ka

odnosno, jednom na prvom mestu (oblik ženskog roda), a u drugom slučaju muškog.
Na primer, u nekim formularima, upitnicima ili drugim administrativnim materijalima namenjenim široj populaciji:

supruga suprug
suprug supruga.

Preporuka: U javnim dokumentima držati se principa da se funkcije iskazuju neutralno, na primer 'profesura' umesto 'profesor/ka'.

Na primer: predsedavanje, ili predsedavajući, odnosno predsedavajuća;
pisanje zapisnika/zapisničar-zapisničarka
vođenje seminara-rukovodilac seminara
funkcija zamenika premijera-zamenik premijera
u koreografiji koreograf
u režiji režiser/reditelj
u inscenaciji scenograf.

Primeri dobre upotrebe:

Vođenje zapisnika je povereno J.J.

Vođenje seminara je preuzela J.J.

Premijera je izvedene u režiji Vide Ognjenović.

U proceduri rada pojedinih organa (skupštine, univerziteta i fakulteta), osoba koja predsedava može se poslužiti sledećim frazama kada

otvara sednicu:

kolege i kolegice, otvaram sednicu...

odnosni u dokumentima se piše:

građani i građanke.

Kada je na dnevnom redu izbor u zvanja ili kada se raspisuje konkurs za radno mesto za nastavnička zvanja.

Ukoliko se upotrebi drugačija konstrukcija, onda se navodi zvanje u oba roda:

Raspisuje se konkurs za jednog asistenta/asistentkinju (ili: asistentkinju/asistenta).

Početak procesa izbora na izbornoj sednici fakulteta:

Na raspisani konkurs za zvanje docenta (profesora), javila se asistentkinja (profesorka, docentkinja) J.J.

Reč je o konkretnoj ženskoj osobi koja takvo zvanje ima, ili dobija novo u procesu izbora o kojem je reč.

Nakon glasanja:

Konstatujem da je J. J. izabrana u zvanje docenta (profesora i sl.) za predmet X.

Konstatujem da je docentkinja J. J. izabrana jednoglasno.

Oslovljavanje

Deo je standardizacije upotrebe jezika, deo ukupne jezičke politike s obzirom na rod (o kojoj do sada nismo vodili računa). Oslovljavanje je najčešće prema zvanjima/tituli koju osoba ima u datoj (nastavničkoj ili upravnoj) hijerarhijskoj strukturi u instituciji:

Dajem reč profesorici/profesorki J. J. da obrazloži kandidaturu za ovaj konkurs.

Slično važi i za postupak davanja reči ženskoj osobi tokom diskutuje:

Dajem reč profesorki/profesorici J. J.

“Najpre će govoriti profesor Marko M., a onda profesorica/profesorka Mirjana M.

Iz ovih primera se vidi da za neka zanimanja i titule postoje dubletne forme, što se nastavaka tiče, od kojih drugi oblik može imati negativno afektivno značenje, pa takve oblike treba izbegavati:

Lošije: “Dajem reč šefici finansijske službe J. J.”

Bolje: “Dajem reč šefovici finansijske službe J. J.”

Kada je naziv za titulu, ili zanimanje, već dobio druga značenja (zamenik/zamenica), u takvim slučajevima mogu se upotrebiti konstrukcije adekvatnog značenja o kojima smo već govorili:

J.J. na mestu/funkciji zamenika direktora.

J.J. je zamenica direktora.

Nadalje, postoje zanimanja i titule za koje se stručnjaci za jezik ne slažu u potpunosti, pa se nude kao mogućnosti za upotrebu koja će onda iz dnevne prakse vratiti pravilo za upotrebu norme. Takva se zanimanja mogu koristiti sa izvedenim sufiksima:

psihološkinja/psihologinja

sociološkinja/sociologinja

biološkinja/biologinja/biologica

ili pronaći neutralnu formu:

dužnost psihologa/sociologa i sl.

Epiteti za ženske osobe deo su istorijskog nasleđa, pa ih treba izbegavati u praksi:

žena:

slabiji pol; lepši pol;

zaposlena žena:

prodorna karijeristkinja

kompetentna žena.

U oglasima i konkursima:

u praksi je: traži se kafe kuvarica

muška/ženska osoba za uslužne poslove

Ne: traži se privlačna diplomirana ekonomistkinja

Da: traži se osoba za poslove diplomiranog ekonomiste

2. MIKROSTRUKTURA TEKSTA

Rečenica

Ukoliko se u jednoj rečenici misli i na muškarce i na žene, moraju se jasno navesti i jedni i drugi:

bolje:

gospodin J.J. i supruga XY

u praksi:

gospodin J.J. sa suprugom

gospođa Petrović i gospodin Petrović

sastanku je prisustvovalo 10 osoba: 7 muškaraca i 3 žene, ili: od toga 3 žene.

I zameničke oblike treba navoditi u oba roda, ili ih izbegavati:

bolje

ona ili on (on/ona) on

od njega/nje se očekuje

neki mogu-poneki može

svi treba-svaki treba

ko piše ima pravo da kaže ko piše taj ima pravo da.

Množinski oblici su neutralniji pa ih zato preporučujemo.

3. NIVO REČI

Treba nastojati da naziv funkcije bude neutralno označen. Ako se radi o zanimanjima, ili titulama, treba birati neutralni oblik. To znači sledeće.

a. Funkcija i radno mesto u instituciji mogu se obeležavati uopšteno, nezavisno od onoga ko funkciju vrši (kada se može dopuniti sa 'nadležan' ili "odgovara za", ili "u funkciji"):

odgovoran za izvršenje/ izvršilac

izvršenjem rukovodio/rukovodilac

profesura/profesor

rukovođenje komisijom povereno/rukovodilac komisije

upravljanje(upravitelj

bebi-siting bebi-siter.

Ovakva izmena zahteva zakonsku regulativu. Fleksibilnosti bi se mogla postići u onim slučajevima kod kojih je moguća neutralizacija.

b. Obeležavanje profesije

Treba obeležavati profesiju preko njihovih nosilaca:

elektromehanika(elektromehaničar

izrada karoserije(autolimar

slovoslaganje/slovoslagač

poljoprivredna tehnika/poljoprivredni tehničar.

Za oslovljavanje se moraju koristiti i ženska i muška forma:

Molim sve studente i studentkinje da uđu u salu.

U slučajevima kada se oslovljava samo jedan rod, na primer,kada pacijentkinje čekaju u ginekološkoj ambulanti:

Molim sve pacijentkinje da uđu u čekaonicu.

Oslovljavanje auditorijuma na početku javnog govora/predavanja:

Gospođe i gospodo,

Studenti i studentkinje
Advokati i advokatkinje.

Za oslovljavanje samo jedne ženske osobe upotrebiti formu ženskog roda. Ukoliko su na raspolaganju dve forme:

rektorka/rektorica;
direktorka/direktorica;
doktorka/doktorica;
šefovica/šefica

upotrebiti onu za koju smatrate da ne nosi nijansu negativnog značenja.

Umesto polno opterećenih oznaka (kao "čistačica"), treba koristiti (ili skovati) nove oznake koji će isključiti negativno vrednovanje posla na hijerarhiji vrednosti u društvu:

osoblje za održavanje čistoće/higijene
devojka za čuvanje dece.

Zanimanja u kojima se ženske osobe tek probijaju, treba koristiti u ženskom rodu da se ukaže na novinu:

menadžer/menadžerka
diler/dilerka
milicioner/milicionerka
policajac/policajka
šoumen/šoumenka
voditelj/voditeljka.

Postoje, međutim, takva zanimanja za koja nedostaje odgovarajući oblik u ženskom (ili u muškom rodu):

prevodilac
sekretar (partije, državne administracije i sl.).

Mogućnost još uvek ostaje da se ženski oblici prave od druge lekseme: spisateljica, za žensku osobu koja obavlja poslove sekretara neke organizacije ili ustanove, ponuđen je oblik sekretarka (Zbilić, 1995), ili da se koristi oblik muškog roda + žena:

žena vatrogasac ?vatrogaskinja
žena pilot ?pilotkinja
žena vojnik ?vojnkinja
žena prevodilac
žena sekretar stejt departmenta.

4. SPECIJALNE PREPORUKE

Odnose se na formulare, konkurse ili druga specijalizirana obaveštenja (na primer, nazivi ispisani na vratima odgovornih u nekoj instituciji). Za ženske osobe pisati u ženskom rodu:
načelnica odeljenja Jelena Jovanović

Pisanje titula

Za sve službene titule mogu se izvesti paralelni ženski oblici:
savetnik/savetnica

ili se može stvoriti imenica ženskog roda koja je sinonim:

predsednica Instituta umesto: rukovodilac Instituta.

Akadske titule i zvanja pisati u ženskom rodu, izbegavati skraćenice za koje procenjujemo da nisu dovoljno poznate u široj javnosti (za verske titule, na primer).

U situaciji obraćanja ženskoj osobi, ili govorenja o njoj, kada nije prisutna, treba koristiti oblike ženskog roda

savetnica XY

počasna doktorka Univerziteta u Novom Sadu XY

Mora se sačuvati princip simetrije:

gospodin dr X i gospođa dr Y

doktor filozofije X i doktorka prava Y

Formulari i upitnici

U anketama, formularima, upitnicima paziti na grafičko uobličavanje i doslednost ustanovljene prakse.

Navoditi uvek oba pola, uzusev kada se radi samo o jednom polu (na primer “Pasoš majkade”) bilo u singularu, bilo u pluralu (može biti muška forma na prvom mestu, ili ženska za ona zanimanja i titule koje se dominantnije vezuju za žensku osobu):

jednina množina

građanin/građanka građani/građanke

student/studentkinja studentkinje/studeti

pacijent/pacijentkinja pacijenti/pacijentkinje

ispitanik/ispitanica ispitanici/ispitanice

polaznik/polaznica (kursa) polaznici/polaznice.

Funkcije u formularima i upitnicima označavati neutralno.

U obraćanju treba navesti oba pola:

“Molimo studenta/studentkinju da ispune sledeće podatke.”

U upitnicima i anketama ista pitanja treba upućivati i muškarcima i ženama.

Samo žene rađaju decu, ali izdržavaoci/izdržavateljke porodice mogu biti oboje.

Konkursi za popunu radnih mesta

Ukoliko se ima u vidu određeni rod onda konkurs za radna mesta uvek mora biti raspisan za *ženu* i za *muškarca*:

traži se inženjer/ka

saradnik/saradnica

Na univerzitetu je otvorena profesura za ...

Mora se izbegavati diskriminacija u grafičkom oblikovanju konkursa i drugih formulara.

Izbegavati prideve koji se odnose na stereotipe vezane za kandidate/kandidatkinje (slabiji pol, lepši pol).

ZAKLJUČAK

Pokazuje se da u jeziku postoji mnogo različitih upotreba forme jezika koju bi valjalo promeniti u pravcu veće vidljivosti žene u javnoj i službenoj upotrebi jezika danas kod nas, pre svega u medijima, ali i u drugim domenima službene i javne upotrebe.